

Razvoj in pomen prosvetno-izobraževalnega dela na Primorskem v letih 1848-1914

MONIKA GOVEKAR-OKOLIŠ

POVZETEK

V prispevku je opredeljen kronološki pregled prosvetno-izobraževalnega dela društev na Goriškem in v Trstu od leta 1848 do prve svetovne vojne. Gre za prikaz nastanka različnih vrst društev, njihovo delovanje in širjenje. Številnost in pestrost delovanja društev na omenjenem ozemlju pa nam kaže, da je imelo prav društveno življenje Slovencev v takratnem času poseben pomen za razvoj neformalnega izobraževanja odraslih. Ljudje so prek društev postali pismeni, brali so slovenske knjige ter s tem ohranjali slovensko besedo. To je omogočalo razvoj slovenske nacionalne zavesti in identitete, slovenska beseda se je širila po manjših krajih in vaseh. Poleg tega pa so društva, v katera so se ljudje prostovoljno vključevali, dajala možnosti medsebojnega učenja, prenašanja znanj, izkušenj, vrednot, kar je omogočalo osebni razvoj članov društev. Naučili so se samostojnega učenja, načrtovanja, odločnosti, medsebojnega sodelovanja itd. Na tej osnovi so se gradili tudi smotri dela in nadaljnega razvoja posameznega društva. Vse to kaže, da so ljudje sami postavljali temelje ustanovam, ki so jim omogočile, da so se kulturno in gospodarsko dvigovali, s čimer so sami vplivali na razvoj kraja oziroma lokalne skupnosti.

ABSTRACT

DEVELOPMENT AND SIGNIFICANCE OF CULTURAL AND EDUCATIONAL WORK IN PRIMORSKA, 1848 TO 1914

This contribution gives a chronological review of the cultural and educational work of societies in Goriška and Trieste between 1848 and the start of the First World War. It reviews the origins of various types of society, and their activities and expansion. The numbers and diversity of such societies and their activities in such a restricted area indicates that Slovenes' society life at that time had a particular significance to the development of informal education for adults. Through such societies people became literate, read Slovene books and thus preserved the Slovene language. This enabled the development of Slovene national consciousness and identity, and the Slovene language spread through smaller districts and villages. In addition the societies, which people joined of their own free will, gave the opportunity for mutual learning and transfer of knowledge, experience and values, which enabled society members to develop their personalities. They learnt independent learning, planning, decisiveness, mutual cooperation, etc. On this basis they constructed the aims of their work and the further development of the society. All this indicates that the people themselves

laid down the fundamentals of the institutions that facilitated their cultural and economic advancement, by which they influenced the development of the area or local communities.

Prosvetno-izobraževalno delo na Slovenskem je imelo svoje začetke že v letu 1848, ko so se prebivalci vseh narodov avstrijskega cesarstva organizirali v najrazličnejša društva. Nastala so tudi prva društva med Slovenci. Društva so bila v zgodovini izobraževanja odraslih zelo pomembna, saj so jim nudila močno oporo. Oblikovala so se spontano kot civilna gibanja posameznikov, ki so imeli enotne poglede in cilje na slovensko življenje. V društva se je sprva vključeval le del slovenskega prebivalstva, predvsem inteligence, kulturnikov, duhovnikov in dijakov ter študentov. Ti so se v letu 1848 povezali v društva na Dunaju, v Gradcu in Ljubljani z imenom Slovenija (Prunk, 1992). Glavna značilnost teh društev je bilo prizadevanje za razvoj slovenske politike (program Zedinjene Slovenije). Pomen teh društev pa je bil toliko večji, ker so s svojim delovanjem in propagando vplivala na to, da se je zganila večina slovenskega kmečkega prebivalstva, vključno s kmečkim meščanstvom (Prunk, 1992).

To je spodbudilo nastanek in širjenje novih društev na Slovenskem ozemlju znotraj Avstrije. V drugi polovici 19. stoletja so delovala številna društva, zlasti kulturno-prosvetna, ki so se širila tudi na podeželju. Tako je razvoj kulturno-prosvetnih društev dosegel svoj višek v času pred prvo svetovno vojno. V številnih društvih (pevskih, bralnih, športnih in telovadnih, podpornih društvih, učiteljskih, političnih, gospodarskih in tudi dijaških društvih) je izobraževanje ljudi dobilo poseben pomen. V njih se je spodbujalo in razvijalo prosvetno delo, širila se je splošna razgledanost (pismenost, gospodarska znanja), nacionalna zavest in identiteta ter razvoj slovenske kulture. Na omenjen način so društva prenašala znanja in stališča, ki jih ljudje v takratnem času ne bi dobili nikjer drugje. S tem so društva omogočala priložnosti razvoju vsakemu posamezniku, saj so se ljudje v društvih prostovoljno srečevali v skladu s svojimi interesi, medsebojno so ustvarjali pogoje za uspešno individualno in kvalitetno ter spontano izobraževanje. S tem so si pridobili sposobnosti za nadaljnje samoizobraževanje, ki je bilo pomembno v času (prve svetovne vojne in po njej), ko so društva zgubljala svojo vlogo. Na osnovi odprte komunikacije so se v društvih ljudje izpopolnjevali v znanju, prenašali so izkustva ter informacije. Tako so bila slovenska društva eden od temeljev izobraževanja slovenskega prebivalstva, zlasti odraslih ljudi, v obdobju, ko smo bili Slovenci pod Avstrijo. To je še posebej veljalo za Slovence, ki so živeli na obrobju slovenskih dežel, na Primorskem, Koroškem in Štajerskem. Njihovo družbeno življenje je bilo na političnem, gospodarskem, kulturnem, športnem ter šolskem področju pod močnimi raznarodovalnimi pritiski. Zaradi teh so se začele v sredini 19. stoletja po slovenskih deželah prve oblike narodnoprosvetnega delovanja. To delovanje je bilo skrb vseh tistih, ki so se zavedali pomena našega kulturnega zorenja.

Primeri pokrajine Goriške in mesta ter okraja Trsta sta še posebej zanimiva, saj se je v času druge polovice 19. stoletja in do prve svetovne vojne oblikovalo zelo veliko število društev. Med prvimi društvi pa so bila bralna društva. Kot lahko ugotavljamo iz literature, ni dala knjižnic in s temi povezanih društev našemu narodu nobena oblast; ne

državna, ne deželna in ne občinska. Ljudje so morali sami postaviti temelj ustanovam, ki so jim omogočile, da so se kulturno dvigovali. To pomeni, da smo na Slovenskem že v takratnem času začeli z oblikami medsebojnega sodelovanja odraslih za lokalni razvoj.

Prvi začetki društev na Goriškem segajo prav tako v leto 1848, ko so goriški Slovenci v juniju istega leta ustanovili lastno Slavljansko bravno društvo, ki je kmalu po ustanovitvi štelo 160 članov (Murovec in Humar, 1957). Za cilj je imelo dvigniti poučevanje in samoizobraževanje slovenskih prebivalcev, vendar je delovalo le do leta 1850. To je bilo eno prvih prosvetnih društev na Slovenskem. Naslednje leto je bilo ustanovljeno bralno društvo v Kanalu in leta 1851 v Bovcu (Murovec in Humar, 1957).

Tudi v Trstu so v letu 1849 ustanovili Slavljansko društvo (Pahor, 1970). To je bilo, kot omenja Pahor, sprva zaprto nižjim slojem prebivalstva, ki niso zmogli visoke članarine (18 oz. 14 goldinarjev na leto), vendar je društvo kljub temu vzpostavilo stike z okoliškimi, pretežno kmečkim prebivalstvom. Stiki so bili trojni:

- V društvo so se včlanili bolj premožni in razgledani okoličani, vendar je bilo teh malo (naprimer leta 1865 le šest oseb).

- Druga oblika stikov je nastala na osnovi posredništva okoliških učiteljev, ki so kot pevovodje ali cerkveni orglarji vodili svoje pevce na čitalniške prireditve (nastopi pevcev iz posameznega okraja).

- Tretjo obliko stikov so pomenili čitalniški izleti v okolico, povezani pa so bili z nastopi (Pahor, 1970). Stiki posameznih društev so širili v okolico umetne in posvete pesmi ter narodnega duha. S tem so bili povezani tudi prvi začetki podeželjskih čitalnic in nadaljnji razvoj podeželjskega društvenega življenja.

Vendar pa je bilo delovanje prvih slovenskih društev tudi na Goriškem in v Trstu z okolico kmalu oteženo zaradi Bachovega absolutizma (1850-1860), ki je zatiral vsako politično in ljudskoprosvetno delovanje. Šele z zlomom absolutizma in uvedbo novega ustavnega življenja po letu 1860 je ljudskoprosvetno delovanje lahko ponovno izraziteje oživelo (Prunk, 1992). Na Goriškem in v Trstu se je to pokazalo, podobno kot drugod po Slovenskem, v ustanavljanju čitalnic. To so bile institucije, ki so jih sprva ustanavljali po mestih in trgih ter v katerih sta se združevali razvijajoče se slovensko meščanstvo in narodno zavedna inteligenca. V čitalnicah so z govori utrjevali in širili narodno zavest, razpravljali so o političnih vprašanjih, gojili narodno petje, plese in igre (Govekar, 1996). Prva čitalnica na Slovenskem z imenom Slovanska čitalnica je bila ustanovljena leta 1861 v Trstu (istega leta so bile ustanovljene tudi v Ljubljani, Celju, Mariboru in kasneje še drugod) (Prunk, 1992).

Na Goriškem je bila najstarejša Narodna čitalnica v Tolminu, ustanovljena leta 1862 (Murovec in Humar, 1957). Z odlokom 26. septembra leta 1862 št. 2192/P pa je cesarsko kraljevo namestništvo v Trstu potrdilo pravila delovanja društva v Gorici z imenom Slovenska čitalnica v Gorici (slika 1: Pravila Slovenske čitalnice v Gorici). Cilj in namen društva pa je bil narodna omika. Gaberšček je glede omenjenega zapisal: "Čitalnica bo nekako narodno ognjišče, od kogar se bo po naravni in postavni poti širila dušna gorkota, blaga gorkota slovensko narodne vednosti in zavednosti, po hribih in dolinah slovenskih ob Soči in Vipavi" (Gaberšček, 1932, str. 69). Že v prvih letih obstoja čitalnice, ki jo je vodil Andrej Winkler, so organizirali vrsto prireditev (veselice, pevske nastope, koncerte, tombole, govore, plese). Na velikih plesih so se zbirali poleg Slovencev tudi vsi državni in deželni dostojanstveniki, ves deželni odbor, vojaški načelniki, višji dvorni mojster nadvojvode in drugi, pri čemer so bili plesni redi in vabila samo slovenski (Gaberšček, 1932).

PRAVILA

„ slovenske čitavnice ” v Gorici.

§. 1. Namen čitavnice je:

- a. branje časopisov in knjig, pisanih v raznih evropskih jezikih;
- b. po možnosti razveseljvanje v podučnih govorih, besedah plesih i. t. d.

Društvo se tedaj ne vlika v nikake političke zadeve.

§. 2. Kdor želi društvu pristopiti, naj se oglasi ustmeno ali pismeno pri društvenem odboru. Po razpravi odloči odbor, ali se ima njegovi želji zadostiti ali ne; vendar ni odbor nikomur odgovoren za svojo odločbo. Častno ude pa sprejema le občni zbor po odborovem predlogu. — Sprejetje séga vsakikrat nazaj do 1. tistega mesca, kterega se je društvenik pri odboru oglašil.

§. 3. Društveniki so:

- a. Tukajšni. — b. zvnajni, to je, kteri nimajo v Gorici stalnega stanovanja. — c. častni.

§. 4. Tukajšni udje plačajo na leto 12, zvnajni 6 gold. n. du. Plačati bo treba vselej naj manje za en mesec naprej.

Vrh tega plačajo tukajšni udje takrat, kadar pristopijo 2 gold. in zvnajni 1 gold. vpisnine.

§. 5. Vsak društvenik dobiva sprejemno pismo in en iztis društvenih pravil.

„Pravila Slovenske čitavnice v Gorici”

Poleg Gorice sta dobili leta 1864 svoji čitalnici tudi Ajdovščina in Vipava. Ajdovska čitalnica je bila slovesno odprta 17. aprila v Godinovi dvorani. Na otvoritve so prišli pevci iz Trsta in Vipave ter godci iz Gorice. Predsednik dr. Lavrič je imel slavnostni govor. Poleg tega so bili pevski nastopi, ples in navdušeni govori in pozdravi. Čitalnica pa je znana tudi po tem, da je takoj ustanovila svojo knjižnico, knjige pa je pošiljala tudi po vaseh (Gaberšček, 1932). Tako se je kmalu oblikovala zamisel, da bi tudi na podeželju ustanavljali čitalnice. Ustanavljanje podeželjskih čitalnic je priporočal Josip Godina-Vrdelski (1808-1884), ki je leta 1865 predlagal ustanovitev čitalnic v Škednju, pri Sv. Ivanu, v Rojanu, v Barkovljah, na Proseku, na Opčinah, v Bazovici in na Katinari (Pahor, 1970). Tovrstna priporočila pa niso bila brez uspeha. Časopis Slovenec je omenjal, da je bil v Rojanu nek kmet zelo prizadeven, da se kar najhitreje ustanovi čitalnica (Slovenec, 26. 8. 1865, str. 259). Leta 1866 so ustanavljali čitalnice po vaseh, v Podragi v zgornji Vipavski dolini in v Skopem na Krasu ter v Idriji. Tako so dobili čitalnico v Kanalu, Braniku in Idriji leta 1866, leta 1867 v Solkanu in Komnu, leta 1871 pa je bila ustanovljena čitalnica v Kobaridu, katere pobudnik je bil Simon Gregorčič (Murovec in Humar, 1957). Takratne čitalnice z njihovimi programi in delovanjem lahko prištevamo med pomembne oblike prosvetiteljskega izobraževanja odraslih na Slovenskem.

Za nas je bil še posebej pomemben zakon o društvih z dne 15. novembra 1867, ki je pospešil nastajanje društev v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja. Ta so se širila po posameznih vaseh. Številna so bila slovenska društva, ki niso bila pod vplivi avstrijske politike. Njihova naloga pa je bila predvsem v širjenju in razvijanju slovenske narodne zavesti, jezika in kulture. Poleg teh društev so se v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja oblikovala tudi nemška (Schulverein) in italijanska društva (Pro patria, Lega Nazionale), katerih namen je bila germanizacija in irendentacija slovenskega prebivalstva (Pahor, 1970a). Teh društev podrobneje ne bomo obravnavali, saj so za nas pomembnejša slovenska društva, ki so bila ustanovljena in so delovala na Goriškem in v Trstu.

Kot primer lahko analiziramo društva na Goriškem ter društva v Trstu in okolici.¹

¹ Seznam števila društev za Goriško pokrajino v letih od 1848-1914 po posameznih manjših krajih: Doberdob (6), Dol-Poljane (1), Dolenje Rubije (1), Gradiška (1), Jamlje (1), Krmin (2), Ločnik (1), Mirnik (1), Pevma (8), Podgora (11), Rupa (3), Sovodnje (9), Škrljevo (1), Štandrež (9), Števerjan (8), Tržič (2), Vrh Sv. Mihaela (5). Mesto Gorica je imelo več društev. Med temi je delovalo 16 društev, ki so se ukvarjala z ljudsko prosveto, 5 šolskih društev, 3 dijaška društva, 9 športnih in telovadnih društev, 7 podpornih društev, 10 strokovnih organizacij (učiteljska, pekovska), 18 gospodarskih organizacij, 9 političnih društev, 2 verski društvi, 4 razna druga društva (Ruski kružok v Gorici, Lovsko in strelsko društvo za Gorico, Deželna zveza za promet na Goriško Gradiščanskem, Zveza županov in podžupanov Goriškega okraja ter slovenskih občin Gradiščanskega okraja). Poleg tega je imela Gorica do leta 1914 pet založb (Goriška tiskarna, Katoliško tiskovno društvo, Narodna tiskarna v Gorici, Narodna knjigarna in Socialna Matica v Gorici) (Sancin-Reharjeva, 1970).

Število društev za Tržaško pokrajino v letih od 1848-1914:

Bane (3), Barkovlje (16), Bazovica (13), Boljunc (14), Boršt (8), Devin (4), Dolina (14), Draga (1), Gabrovec (1), Greta (5), Gropada (4), Katinara (1), Kolonja (4), Konkonec (2), Kontovel (7), Križ pri Trstu (16), Lonjer (12), Mačkovlje (5), Mavhinje (5), Nabrežina (24), Opčine (23), Oreh (1), Padriče (8), Podlonjer (2), Prosek (12), Prosek-Kontovel (5), Repen (5), Ricmanje (7), Rocol (9), Rojan (16), Salež (2), Sesljan (1), Slivno (3), Sv. Barbara (3), Sv. Ivan - Trst (35), Sv. Jakob (13), Sv. Marija Magdalena spodnja (6), Sv. Marija Magdalena zgornja (2), Šempolaj (4), Škedenj (19), Škorklja (2), Štramar (1), Trebče (11), Zgonik (3). Mesto Trst je imelo veliko društev, med katerimi je bilo 19 kulturno-prosvetnih društev, 5 šolskih društev, 1 dijaško društvo, 8 športnih in telovadnih društev, 9 podpornih društev, 11 strokovnih društev, 19 gospodarskih društev, 7 političnih društev, 9 verskih društev, 3 razna druga društva (Zveza slovenskih in istersko hrvaških županov, Ruski kružok v Trstu, Vzgojevalni zavod šolskih sester v Trstu). Trst je imel do leta 1914 3 založbe (Tiskarna Edinost v Trstu, Katoliško tiskovno društvo v Trstu in Slovansko knjigarno Josip Gorenjec v Trstu) (Sancin-Reharjeva 1970).

Mesto Gorica je imelo do leta 1914 skupaj 88 društev, mesto Trst pa 94 društev. Poleg tega lahko ugotovljamo, da je bilo v Goriški pokrajini 17 krajev s svojimi društvi. Od teh je bilo največ 11 društev v Podgori. V Trstu z okolico pa je bilo 44 krajev s svojimi društvi, od katerih jih je imel največ, kar 33 društev, Sv. Ivan. Omenjeno veliko število in pestrost društev glede na njihov namen delovanja pa nam kaže, da je bilo kulturno-prosvetno delo v veliki meri povezano z društvenim delovanjem. Vzrok za to pa je bil nacionalni boj proti germanizatorskim pritiskom Avstrije. Prosvetno izobraževalno delo je bilo sprva s svojimi cilji usmerjeno na širjenje nacionalne kulture, širjenje slovenskega jezika kot učnega jezika po šolah in drugih institucijah. Boj za ohranjanje slovenskega jezika, kulturne dediščine in razvoja gospodarskih znanj znotraj društev je bil tako izrazit, da na Goriškem in v Trstu z okolico pred prvo svetovno vojno skoraj ne najdemo domačije, ki ne bi imela naročenih nekaj slovenskih časopisov in knjig. Med časopisi so bili znani: Slovenski narod, Soča, Slovenski gospodar, Edinost, Naša sloga in Gospodarski poučnik. Prejemali so tudi Zvon, Slovana, Mir in knjige Slovenske matice, Družbe Sv. Mohorja in knjige Društva sv. Jeronima. To nam kaže, da je bila pismenost med slovenskim prebivalstvom na Primorskem (Goriškem in Trstu) dovolj velika. Pomembno vlogo so zato imele ljudske knjižnice in bralna ter podporna društva, ki so nastajala po deželi.

Na primer v Gorici je leta 1882 nastalo Bralno in podporno društvo. Nastajale so čitalnice (Kubed, Dekani, Vipava) in šolske ter učiteljske knjižnice. Predvsem učiteljske knjižnice, ki so jih ustanovljala posamezna učiteljska društva na Primorskem, so skrbele, da je med učitelji krožila slovenska literatura, zlasti "dela pedagogično-didaktične veljave ..., knjige naj potem med društveniki krožijo" (Iz Zaveze..., 1891, str. 123-124).

Tudi Delavsko izobraževalno društvo Ljudski oder v Trstu (ustanovljeno leta 1905) je širilo primerno čtivo med svoje članstvo. Uredilo je svojo knjižnico in podružnico leta 1906 v Križu. Znano je bilo po tem, da je imelo svojo knjižničarsko komisijo, ki je znotraj vsake knjige, ki se je izposojevala, nalepila svoj knjižni red. V njem so bila pravila in pogoji, po katerih si je lahko posameznik za določen čas izposodil knjige.

Poleg tega lahko omenimo, da so začele delovati tudi prve slovenske potujoče knjižnice. Za prvo je poskrbela Narodna Prosveta v Gorici že leta 1905. Nastali pa sta še dve potujoči knjižnici, leta 1906 v Mirnu pri Gorici in v Neblem ob italijanski meji. Obe je osnovalo društvo Adrija, ki pa je še v naslednjem letu širilo razvoj potujočih knjižnic (Ozeljan, Sovodnjah) (Kolerič, 1970). Pri tem lahko poudarimo, da je bil namen kulturno-prosvetnih društev izobraževanje svojih članov s pomočjo društvenih knjižnic in predavanj. V knjižnicah so imeli več kot 3.000 knjig. Pred prvo svetovno vojno so zbirali knjige za osrednjo ljudsko knjižnico. Potrebni denar za nabavo knjig, vezavo, prenos, prevoz ter društvene omare so pridobili z nastopi in prireditvami.

Muzejsko društvo v Gorici je bilo ustanovljeno leta 1913. Znano je po tem, da so zbrali prek 7000 kosov knjig in upali na odprtje Narodnega muzeja. Leta 1913 je Muzejsko društvo kupilo štiri redke slovenske knjige iz protestantske dobe: dve knjigi Primoža Trubarja, Ta celi Psalter Daudov iz leta 1566 in Ta celi Catechismus iz leta 1584, ter dve knjigi Jurija Dalmatina, Karszanske lepe molitve iz leta 1584 in Biblia iz leta 1583 (Gaberšček, 1934). Tako lahko ugotovljamo, da je od prvih skromnih tiskov in redkih bralcev Slavljanskega bravnega društva v Gorici in Slavljanskega društva v Trstu slovenska beseda našla pot v vsako naše najmanjše naselje in v vsako hišo na Goriškem in v Trstu. "Zajela je vse sloje našega naroda, ki ni, tik pred prvo svetovno vojno, poznal več besede nepismen" (Kolerič, 1970, str. 130).

Med kulturno-prosvetna društva na Goriškem in v Trstu pa lahko uvrščamo poleg

že omenjenih čitalnic, bralnih društev in ljudskih knjižnic tudi vsa pevska društva, tamburaška, godbena, izobraževalna društva. Delovala so tudi športna in telovadna društva (Sokol, kolesarska društva, planinska, nogometni klubi) (Sancin-Reharjeva, 1970).

Pomembna so bila tudi druga društva, ki so nastajala v drugi polovici 19. stoletja. Med njimi lahko omenimo delavska in politična društva. Znano je bilo Delavsko bralno društvo v Idriji, ki je bilo ustanovljeno leta 1884. Društvo je imelo veliko prosvetno vlogo, saj je imelo svojo čitalnico in knjižnico, svoj pevski zbor, ki ga je vodil Zorko Prelovec. Društvo sprva ni bilo strankarsko opredeljeno, vendar se je to zgodilo na prelomu iz 19. v 20. stoletje (Murovec in Humar, 1957).

Politični razkol pa ni bil značilen le za omenjeno društvo, temveč tudi splošno za takratni čas. Slovenci so ustanavljali: 1. narodnonapredno stranko, 2. katoliško stranko in 3. delavsko socialdemokratsko stranko. To pa je pomembno zato, ker je politična diferenciacija vplivala na cilje in delovanje posameznih društev. Omenjeno se je kazalo v tem, da so prosvetna društva dobivala jasnejše strankarsko-politične poteze, v ozadje pa je stopil boj za narodnostne pravice. Lahko celo rečemo, da so se politična društva delila na narodnonapredna, katoliška in delavska.

Med narodnonaprednimi društvi lahko omenimo Narodno prosveto, ki je bila ustanovljena na pobudo narodnonaprednega tabora leta 1905 v Gorici. Njene naloge so bile pospeševanje splošne izobrazbe, ustanavljanje čitalnic in knjižnic, prirejanje različnih predavanj, narodnih veselic, izdajanje brošur ter ustanovitev slovenskega gledališča v Gorici (Murovec in Humar, 1957). Na pobudo narodnonapredne stranke je bila leta 1907 ustanovljena Zveza narodnih društev v Gorici, v katero je bilo leta 1909 vključeno 101 prosvetno društvo, leta 1910 pa je bilo kar 120 društev s 7000 člani (ib.).

Ustanavljali so delavska društva, med katerimi lahko omenimo Delavsko izobraževalno društvo v Gorici, ustanovljeno leta 1910. Društvo sta ustanovila Jože Petejan in dr. Dermota. Značilnost tega društva so bila javna predavanja znanih socialistično usmerjenih javnih delavcev (dr. Dermota, Ivan Cankar, Etbin Kosta idr.). Tudi v Trstu je bilo pred letom 1910 ustanovljeno podobno društvo z imenom Ljudski odbor. Nastajala so še druga delavska prosvetna društva v Solkanu, Pevmi in v Mirnu (Murovec in Humar, 1957).

Poleg teh so bila pomembna šolska društva (Družba sv. Cirila in Metoda), učiteljska društva za posamezni šolski okraj (Učiteljsko društvo za goriški okraj (14. 2. 1888), Sežansko učiteljsko društvo (17. 2. 1888), Tolminsko učiteljsko društvo (24. 2. 1888), Slovensko učiteljsko društvo za koperski okraj (27. 2. 1888), Učiteljsko društvo za Trst in okolico (6. 5. 1906), Učiteljsko društvo za laški okraj (17. 2. 1907) (Jelenc, 1913) in Društvo slovenskih profesorjev v Gorici (1909)) (Sancin-Reharjeva, 1970).

Pomembne organizirane oblike prosvetnega dela so potekale znotraj strokovnih organizacij, na primer pekovsko društvo, ribarsko društvo, Zveza slovenskih delavk, Zveza slovenskih trgovskih pomočnikov in trgovska izobraževalna društva (Sancin-Reharjeva, 1970). Delovala so tudi razna gospodarska društva: Kmetijske in vrtnarske družbe, vinarska in sadjarska društva, posojilnice, hranilnice, zavarovalne zadruge, združne zveze in banke (ib.). Ustanavljali so tudi podporna društva, na primer Delavsko podporno društvo, Dijaška kuhinja, Narodni sklad, razni zavodi in druga društva, med katerimi najdemo lovska, strelska, Zvezo županov in podžupanov posameznega okraja ter posameznih slovenskih občin (Sancin-Reharjeva, 1970).

Tudi mladina je ustanavljala svoja dijaška društva, ki so imela pomembno prosvetno vlogo. Med njimi lahko omenimo Akademično ferijalno društvo Adrija, ki je bilo ustanovljeno leta 1902 v Gorici. Društvo je bilo pomembno, ker je vključevalo vse napredne študente na Goriškem (Stergar, 1978). Njihovo delovanje je bilo zlasti narod-

noobrambno. Prirejali so ljudske shode, na katerih so se zavzemali za slovenske šole in ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. Na primer leta 1904 je društvo Adrija pripravilo štiri shode in sicer v Dobravljah na Vipavskem, v Gorici, v Nabrežini in Kojskem (ib.). Istega leta so društveniki Adrije uveljavili po češkem zgledu uporabo narodnih kolkov. Kupovali so jih zavedni Slovenci in jih poleg pisnih znamk lepili na pisma in dopisnice, na vstopnice za veselice, gledališke predstave in druge narodne shode. To je bilo pomembno za delovanje tudi drugih slovenskih društev, s čimer so zbirali denar za svoj obstoj (Stergar, 1978). Mladinsko društvo Adrija je sodelovalo z goriško Trgovsko-obrtno zadrugo in društvom Narodna Prosveta, s katerima so skupaj odprli javno knjižnico v goriškem Trgovskem domu (ta je v prvem letu izposodila 4500 knjig) (ib.). Adrija je bila v letu 1904 pobudnik uvedbe slovenskih napisov v slovenskem delu dežele (namesto nemško-slovenskih), prizadevala se je za ustanovitev pisarne za brezplačne pravne nasvete v Gorici in za sistematično spremljanje razmer na jezikovni meji. Omenjeno društvo je uresničilo zahtevo po ustanovitvi podporne dijaške kuhinje v Gorici leta 1907 (ib.). Mladi so si prizadevali za razvoj ljudskega knjižničarstva, saj so do leta 1914 ustanovili na Goriškem sedem ljudskih knjižnic. Podatki so znani za pet knjižnic: v Mirnu pri Gorici, v Ozeljanu in Neblem leta 1907 in v Sovodnjah in Mirniku leta 1908 (Stergar, 1978).

Mladi iz društva Adrija so bili zelo dobri govorniki in predavatelji. Nastopali so po goriških krajih skupaj z Narodno prosveto ter Zvezo narodnih društev, ki sta skrbeli za predavanja. Med znanimi predavatelji omenimo Franca Ilešiča, Dinka Puca, Karla Ozvalda, Alojza Gradnika, Dragotina Lončarja, Henrika Tumo, Bogomila Vošnjaka idr. (ib.). Za zgled lahko navedemo nekaj naslovov z njihovih predavanj: Pravo manjšine, Kritika današnjega gospodarskega razvoja z gospodarskega in socialnega stališča, Narodnost in proletariat idr. (Stergar, 1978). Naslovi predavanj pa nam zgovorno kažejo, da se je mlado izobraženstvo zavzemalo ne le za narodna, temveč tudi za socialna vprašanja. Društvo se je priključilo tudi srednješolska mladina, ki je leta 1909/10 ustanovila svoj klub znotraj društva Adrija. Mladi so širili ideje o združitvi Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi (ib.). Društvo Adrija je bilo zato velik trn v peti avstrijskim in nemškim zaščitnikom ter italijanskim nacionalistom, kar se je pokazalo 15. julija 1914, ko je policija preiskala med prvimi slovenskimi društvi sedež Adrije. Društvo pa je zaradi vojne vedno težje delovalo.

Omeniti moramo tudi Slovensko Akademično ferijalno društvo Balkan, ki je bilo ustanovljeno leta 1907 v Trstu. Tako kot za goriško Adrijo, velja tudi za Balkan, da je s svojo organizacijo in delovanjem kmalu postal središče mladinske dejavnosti v Trstu. Uspeh delovanja društva Balkan se lahko vidi v številu ustanovljenih ljudskih knjižnic² v letih 1907-1913 (Stergar, 1978). Knjižnice so imele skupno nad 3000 vezanih knjig. Prav tako je bila v društvu in v javnosti živahna predavateljska dejavnost mladih. Znani skladatelj Vasilij Mirk je vodil društveni moški zbor in uglasbil več iger, s katerimi so želi uspeh med občinstvom. Že od leta 1909 se je društvo zavzemalo za ustanovitev osrednje slovenske javne ljudske knjižnice v Trstu. Za ta namen so zbirali sredstva, kar pa je zaustavila prva svetovna vojna. Društvo Balkan je imelo več odsekov: planinski odsek, informacijski odsek, ki je posredoval informacije glede visokošolskega študija in glede prostih delavnih mest za izobražence, socialni odsek, juridični odsek in šahovski klub. Društvo Balkan je bilo naše prvo društvo, ki je imelo lastni podporni fond. Denar

² Primer akademskega ferijalnega društva Balkan, ustanovljenega leta 1907 v Trstu, nam kaže, da je društvo ustanovilo 13 knjižnic: v Barkovljah, Bazovici, Lonjerju (znotraj društva Zastava), na Kontovelu (kot odsek društva Danica), Kopriva na Krasu (1908), na Opčinah, Rojanu, Rocolu, Sv. Ivanu, Trebčah in Padričah (Kolerič, 1970).

so zbirali s prirejanjem veselic, plesov in iger. Fond pa je podpiral tudi dijake, ki jim je dajal posojila. Balkan je sodeloval s primorskim učiteljstvom ter se z njim skupno prizadeval za ustanovitev slovenskega vseučilišča. Že 6. decembra 1909 je bilo na prvem shodu zbranih več kot 2000 tržaških Slovencev, ki so si prizadevali za slovensko univerzo (Stergar, 1978). Balkan je izdajal tudi svoj časopis Biks. Na splošno je tržaški Balkan pomenil šolo za poznejše delovanje cele generacije slovenske primorske inteligence. Med znanimi "Balkanci" naj omenimo Ivana Čoka, Iga Grudna in Mirka Poliča. Lahko bi našteli še vrsto imen, kar nam kaže, da je bilo društveno življenje razgibano tudi med mladino.

Večina društev je na Goriškem in v Trstu aktivno delovala vse do prve svetovne vojne. Prva svetovna vojna pa je korenito posegla v življenje in delovanje društev, saj so društva prenehala delovati. Uničena so bila kulturna središča po Goriškem in Krasu. Kljub temu so se ljudje neprestano z velikim zaupanjem v pravico in pogumno ter z vso ljubeznijo lotili dela, da so na kulturnem področju nadomestili čim več, kar je bilo uničenega. Pri tem so oživljali društveno življenje, ki pa zaradi vojne ni moglo obnoviti tako širokega delovanja med ljudmi.

Sklepne misli

V zgodovini našega naroda lahko spoznamo, da je dobilo društveno življenje in delovanje poseben pomen prav glede izobraževanja odraslih. Slovenski človek je postal pismen, zavedal se je svoje nacionalne identitete, saj je bil pozoren na nacionalne, politične, kulturne in druge vsebine, ki so jih prinašali slovenski časopisi in knjige. Lahko so jih prebirali in si jih sposojali v čitalnicah in knjižnicah ali jih kupovali v slovenskih založbah (Mohorjeva). Prav prek društev, v katera so se vključevali prostovoljno in skladno s svojimi interesi, so bili deležni medsebojnega učenja, prenašali so razna znanja in izkušnje ter na osnovi tega gradili smotre dela društva. S tem je prihajalo v društvih do priložnostnega razvoja posameznika, ki si je pridobil poleg znanj tudi določene oblike samostojnega učenja. Med to prav gotovo sodi oblikovanje določenih osebnih lastnosti človeka, ki so samostojnost, načrtnost, odločnost, motivacija za izobraževalno delo, kar je bilo opazno v zgodovini delovanja društev v tem, da so ljudje na osnovi pobudnikov v kraju sami gradili in delali za lasten osebni razvoj in razvoj kraja. To je prišlo še posebej do izraza z ustanavljanjem kulturno-prosvetnih, gospodarskih, podpornih in strokovnih društev. Ljudje so morali, kot smo lahko spoznali, sami postaviti temelje ustanovam, ki so jim omogočale, da so se kulturno in gospodarsko razvijali. To pa je za nas v današnjih dneh nov izziv, da sami oblikujemo sebe in podobo kraja, v katerem živimo.

Društveno življenje dobiva danes svojevrsten pomen. Predstavlja pomembno neformalno obliko izobraževanja odraslih. Danes društev ne ustanavljajo zaradi nacionalnega boja in političnih pravic Slovencev, zaradi česar so najprej nastajala v prejšnjem stoletju na osnovi interesov posameznikov, temveč zaradi skupnih življenjskih potreb in interesov ljudi v posameznem kraju. S tem pa se kaže tudi vse večji interes odraslih, da skupaj s sokrajani in sovaščani razvijajo svojo lokalno skupnost, v kateri bi lahko zadovoljevali kar največ življenjskih potreb in interesov.

LITERATURA

- Gaberšček, A.: Goriški Slovenci, I. knjiga, samozaložba, Ljubljana, 1932.
Gaberšček, A.: Goriški Slovenci, II. knjiga, samozaložba, Ljubljana, 1934.
Govekar, M.: Vloga prosvetnih društev in gimnazije v Gorici pri prebujanju slovenske narodne zavesti v letih 1848-1914; v: Andragoška spoznanja, št. 3, 1996.
Iz Zaveze slovenskih učiteljskih društev; Iz koprskega okraja; v: Popotnik, 25. april, Maribor, 1891.
Jelenc, L.: Petindvajsetletnica Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev, spominski spis, Zaveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev, Ljubljana, 1913.
Kolerič, T.: Nastanek, razvoj in uničenje slovenskih knjižnic; v: Prosvetni zbornik, Slovenska prosvetna zveza, Trst, 1970.
Murovec, I. in Humar, J.: Od čitalnic do Svobod; v: Goriški zbornik 1947-1957, Okrajni svet svobod in prosvetnih društev Gorica, Nova Gorica, 1957.
Pahor, S.: Prebujanje slovenske narodne zavesti; v: Prosvetni zbornik, Slovenska prosvetna zveza, Trst, 1970.
Pahor, D.: Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja; v: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1970a.
Prunk, J.: Slovenski narodni vzpon, DZS, Ljubljana, 1992.
Sancin-Reharjeva L.: Slovenske organizacije; v: Prosvetni zbornik, Slovenska prosvetna zveza, Trst, 1970.
Slovenec, 26. 8. 1865, str. 259, 1865.
Stergar, J.: Oris zgodovine počitniške zveze Slovenije, Izvršni odbor Počitniške zveze Slovenije, Ljubljana, 1978.